

KIDE TEMPLOMAI, TORONYÓRÁJA, HARANGJAI**CHURCHES, BELLS AND THE TOWER CLOCK FROM KIDE**Bitay Enikő¹, Márton László², Nagy Tibor Sándor³, Talpas János⁴

¹*Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Műszaki és Humántudományi Kar, Gépészmérnöki Tanszék, Marosvásárhely, 540485 Târgu-Mureș, O.p. 9, C.p. 4, ebitay@ms.sapientia.ro*

²*Erdélyi Múzeum-Egyesület, Műszaki Tudományok Szakosztálya, Kolozsvár, 400009 Cluj-Napoca, str. Napoca (Jókai u.) 2–4., martonlb@yahoo.com*

³*Kidei Református Egyházközség – Kolozsvári Egyházmegye, Kolozsvár 400113 Cluj-Napoca, P-ța Unirii (Főtér), Nr. 23., nagytibor@gmail.com*

⁴*Babeș–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 400006 Cluj-Napoca, str. Clinicilor Nr.5-7. talpasjanos@gmail.com*

Abstract

The authors have studied the history of Kide (Chidea), a village in the Borsa-Valley from technical, historical point of view. The research work is focused mainly on the churches, the tower clock and bells that are found in this community. The four churches belonging to different denominations are presented taking into consideration their architectural style, particularities and also giving account about the restoration work that was conducted in each church.

The history of the church clock, its working principle is shown with technical details. The kinematic schemes aid the reader in understanding the buildup of the clock-watch.

The bells of the churches from Kide (Chidea) are systematized in a table, the structure of the bell is also revealed.

Keywords: *Chidea, church, style, tower clock, kinematic diagram, bell.*

Összefoglalás

A Borsa-patak völgyében található települések közé tartozó Kide múltját technikatörténeti szempontok figyelembe vételével tanulmányozzák a szerzők. Templomok, a toronyóra, a település harangjai képezik a kutatás konkrét tárgyát. A négy felekezet tulajdonát képező templomok építéstörténetét stílusbesorolását, egyediségét, a javításokat részletesen taglalja a dolgozat.

A toronyóra története, működési elve a dolgozat műszaki alapossággal bemutatott része. A kinematikai rajzok segítik az olvasót az ütőóra felépítésének tanulmányozásában.

Kide harangjait táblázatba foglalva találja meg az olvasó, ugyanakkor a harangborda jellegzetes méreteinek bemutatásával érthetővé válik bármely harang geometriája.

Kulcsszavak: *Kide, templom, stílus, toronyóra, kinematikai rajz, harang.*

1. Elöljáróban

Kide a Borsa-patak völgyéhez tartozó települések láncolatának egyike, egyre fogyó népességű település. Tengerszint fölötti magassága 400–410 méter, a legmagasabb pontok sem haladják meg az 560 métert (Hathold, Kopaszdomb). A Borsa-patak völgyét Kalotaszeg, Mezőség és Szilágyság tájegységei határolják, az itt elhelyezkedő néhány település nem alkot külön tájegységet, de „társadalmi-vallási szempontból változatos, sokoldalú, önálló gazdálkodást folytató területről van szó” [1]. Ezt igazolja az is, hogy a négy kidei egyháznak, a reformátusnak, katolikusnak, unitáriusnak és ortodoxnak külön temploma van. Az önálló gazdálkodás tanúi a majd minden telken található csűrök, istállók, gabonások, amelyeknek fő építőanyaguk a helyi dacit tufa.

Az egész település egy nagy gyümölcsöskerthez hasonlítható, amelynek összefüggő zöldjét a kőből rakott kerítések hálózata szabdalja kisebb-nagyobb telkekre. A nagy gyümölcsös zöldjéből csak a négy

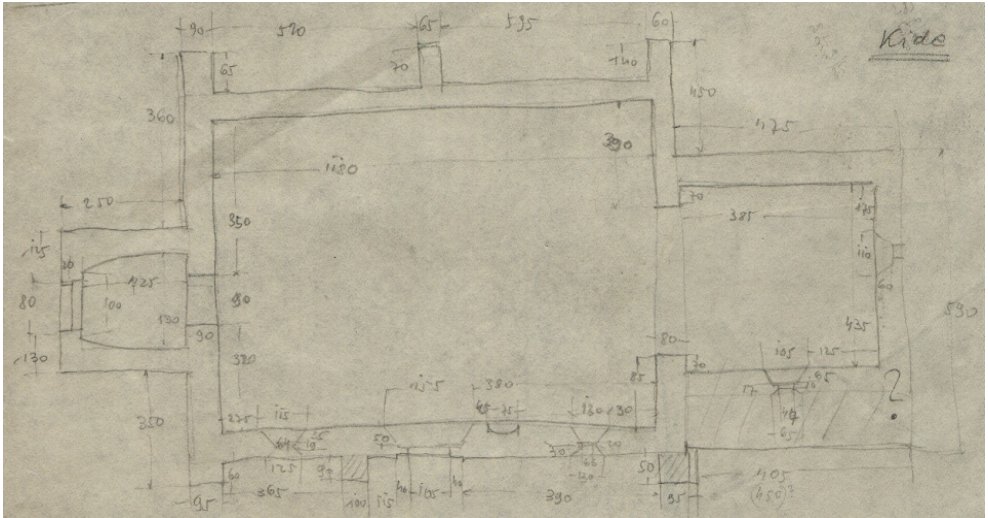
templom tornya emelkedik ki, a harangok zúgása betölti a településen áthaladó Kide patak völgyét.

2. Kide templomai

A település legrégebbi temploma a XII. században épült, a reformáció éveig a katolikus, majd a református anyaegyház temploma. A reformáció kezdeti éveiben a templomot a lutheránus vallásra áttért lakosság veszi birtokába, majd a lutheránusról reformátusokká lett lakosságé, továbbá az unitáriusok tulajdona lesz. Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a többségi lakosság a református valláshoz csatlakozik, a templomot is átveszik, ami máig a református egyház tulajdonát képezi. A templom (**1. ábra**) máig megmaradt eredeti formájában. Részaránytalan alaprajza (**2. ábra**) egy eredetileg egyhajós templom bővítése nyomán keletkezhetett a mai egyenes záródású szentéllyel [2].



1. ábra. Kide református temploma



2. ábra. A kidei református templom alaprajza (Debreczeni László vázlatfüzetéből) [3]

Az első templom építészeti stílusára a déli fal részletei utalnak (3. ábra). „A déli, hengertaggal egyenletesen keretezett félköríves ajtó még a korábbi templom tartozéka lehet” – írja róla Entz Géza. Szintén ő állítja: „A szentély hosszú, keskeny, félköríves ablaka a késő román megoldás jellegzetes példája” [4].

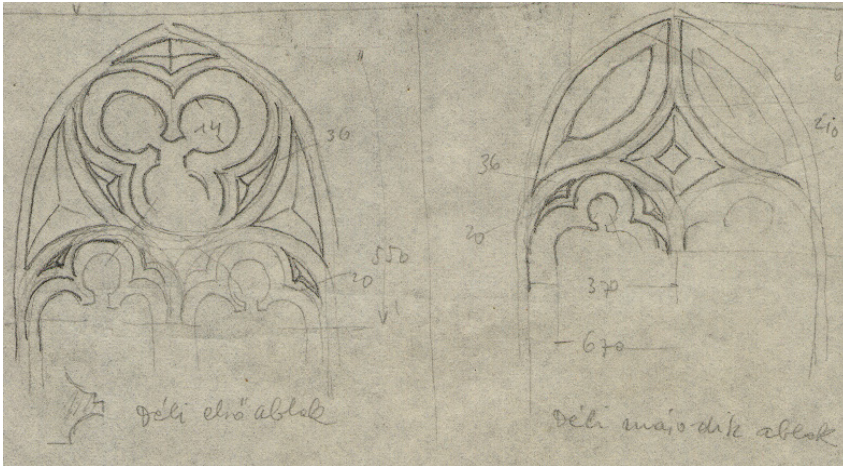
A középkori Erdély templomainak építésében a XIII–XIV. század során az új irányzat, a gótika térhódítása diadalmaskodik a hagyományos, késő román építőművészetén. A XIII. század második felében Erdély magyar és szász falvaiban az épülő templomok már a gótika stílusjegyeit is magukon viselik [4]. Ez történt a kidei templom esetében is, amikor a román stílusú, egyhajós templomocska bővítése már a gótika jegyében megy végbe. Jól tükrözi ezt a templom déli oldalának két mérműves ablakának kőfaragvány-töredéke [3] (4. ábra).

Összességében a református templom mindkét építészeti stílus jegyeit magán viseli, hírmondójaként letűnt korok templom-építészeti irányzatának.

A templom falait, a helyi dacit és andezit tufából rakták, ami ennek a könnyen formálható természetes építőanyagoknak korabeli felhasználására utal.



3. ábra. A szentély ablaka



4. ábra. Csúcsíves ablakok mérműves kőfaragványai (Debreczeni László jegyzetfüzetéből) [3]

A mai kazettás mennyezet nem tartalmaz semmilyen díszítőelemet. Feltételezhető, hogy a gótikus templomrésznek építésekor bordás boltozata lehetett.

A templomnak eredetileg nem volt kőből épített tornya, harangjának tartószervezete a nyugati bejárat előtti cinteremrészben épített harangláb volt. Amint már említettük, a templom a reformáció után került a református egyház tulajdonába. Építéskor a katolikus templomok keletelésének szabályait követték, a „reformáció előtti templomok rendszeresen kelet–nyugati irányban állanak, éspedig a szentély résszel keletre állítva” [5].

Számos erdélyi, középkori falusi templomhoz hasonlóan a kidei templom természetes fénycsövet a déli, a keleti és némiképp a nyugati oldalról kap. Az északi oldalon nem található ablak.

A templom javításairól 1747 óta léteznek feljegyzések. Presbiteri jegyzőkönyv rögzíti (1747), hogy „az Isten háza összeomló félben vagyon, mind kőrakása, mind sendelyezése elszenyvedt” [6]. Javítás céljára gyűjtést szervez az eklézsia, bár a település lakói, a reformátusok kevesen vannak, és szegény sorsban élnek.

Az 1784., 1809., 1828. években a templom újabb javítások, tatarozások tárgya. A presbiter az 1828-as évi javítások kivitelezőjének nevét is feljegyezi. A vállalkozó kőműves Horváth Zakariás mester. 1844 és 1867 az újabb templomjavítási munkálatok éve. A gyakori javítások sora a hívek gyenge anyagi hozzájárulására is utal, mindig kevés pénz gyűlt be, amellyel alapos javítást aligha lehetett végeztetni. Ezzel magyarázható az is, hogy 1888-ban a presbiteri közgyűlés megállapítja: „omló félben van a templom” [6]. De álljon itt néhány korabeli jegyzőkönyv teljes szövege, ami tükrözi a kidei református egyház pénzügyi lehetőségeit.

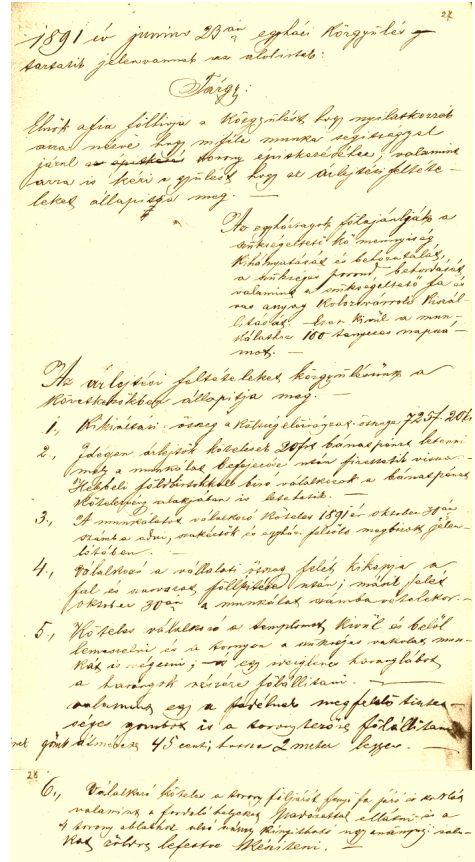
„1889 aug. 25. Gondnokafia jelzi és előadja a presbitérium színe előtt, hogy a pénztárban egy krajczár sincsen, nem tudja mindennapi szükséges kiadásokat fedezni; azon kívül az egyház épületei is a templommal együtt roskadozó állapotban vannak; kéri a presbitériumot, hogy valami jövedelmi forrásról gondolkozzék” [6]. Két év múlva 1891-ben a közgyűlés újabb határozata értelmében a templom nagyjavítási munkálatok színtere lesz, amikor a templomtornyot is megmagasítják.

„Közgyűlésünk kimondja, hogy az egész építkezési költséget a beterjesztett költségvetés alapján 726 Forint és 40 kraajczárban állapítja meg, oly megjegyzéssel, hogy ezen összeggel szemben annak idejében árlejtést hirdet, megjegyeztetvén azt, hogy a költségvetés alapján minden anyag fel lévén számítva, csakis a tiszta munka díjjal bocsátja az egyház árlejtés alá, mivel minden névvel nevezendő anyagot az egyház maga szerzi be, kivéve a bádogot, mellyel a torony fedve lesz, az egyházi közgyűlés ezen anyagok beszerzéséig, melyek a költség előirányzatba fel vannak véve, kiküldi gondnok afiat Horváth István és ifj. Szabó József afiság 50 kr. napi díj mellett” [6].

Szintén ezen közgyűlés kielemezti további jövedelmi forrásait, és megállapítja, hogy: „...kebli pénztárunk rendelkezik 533 forint és 50 kraajczárral, mivel pedig ezen összeg a költségvetés előirányzatát nem fedezi, közgyűlésünk kimondja, hogy a felsőbb hatóság jóváhagyása mellett, a magtári alapnál készpénzben levő 100 forintot ezen építkezésre fordítsa, és ha ezen összeg, melyet az egyház a magtárház, illetőleg kepeváltási alapból kölcsön vesz, elég nem lenne, közgyűlésünk kimondja, hogy az 1890. évi mintegy 70 forint kamatját is kölcsön veszi önként értetődvén, hogy ezen összegeket az egyház mikor modjaleend, vissza fizeti, ezen kölcsön felvétel szükségessé vált, azért mert templomunk oly állapotban van, hogy rövid fél esztendő alatt az isteni tiszteletet sem lehetne megtartani” [6].

Megkezdik a templom javítását, a torony magasítását. Ugyanabban az évben a júniusi közgyűlésen meghatározzák azt is, hogy a lakosság milyen munkával segítse a toronymagasítást. „Az egyháztagok főajánlják a szükségeltető kő mennyiség kihánytatását és behozatalát, szükséges porond behordását, valamint a szükségeltető fa és vas anyag Kolozsvárróli kiszállítását. Ezen kívül a munkálatokhoz 100 tenyeres nap-

számot” [6]. Az 1891. június 23-i egyházi közgyűlés az építkezéssel kapcsolatos elvárásait szögezi le, ekkor határozzák meg a toronnyal kapcsolatos vállalkozói feladatokat is (5. ábra).



5. ábra. A református eklézsia közgyűlésének elvárásai a toronyépítéssel kapcsolatosan [6].

A XX. század folyamán többször is javították templomukat a református hívek. Így 1912-ben újraszindelyezik a templomhajót. Bár 1914 háborús esztendő, a templomot újravakolják, kívül-belül meszelik. Az 1912. évi zsindelezés alig húsz esztendő alatt tönkrement, bár az átlag élettartama egy zsindeyes tetőhéjazatnak 30 év szokott

lenni. Így hát 1933-ban újra zsindelezéssel van elfoglalva az eklézsia. Ez a héjazat 1956-ig védte a templomot az idő viszontagságaitól, de csak 1958-ban sikerül ismét pénzalapokat teremteni újabb javításokra. Új fődémet igényelt a templom, de ekkor született egy hibás döntés, nevezetesen az, hogy a zsindeletes héjazat helyett hullámpalával fődjék templomukat. Igaz ugyan, hogy a hullámpala tartósabb a zsindelynél, viszont egy XII. században épült, ma műemlék templom eredeti formáját, az eredeti építkezési anyagokat javítások alkalmával tilos megváltoztatni. Ezt a hibát csak 2013-ban tették jóvá a templom újrazsindelezésével.

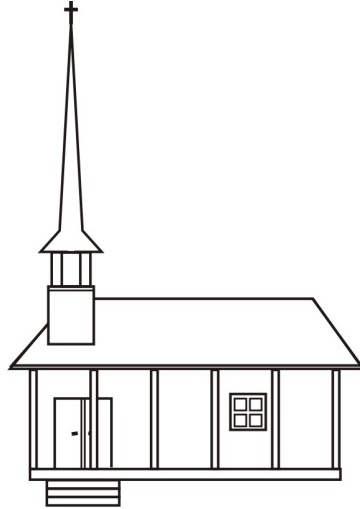
A többszöri javítások a hívek összetartó erejének gyümölcsei, és a református egyház életkedvét élni akarását bizonyítják.

A kidei, eredetileg görög katolikus, ma ortodox fatemplom a helység egyik különlegessége. Tömeghatásában, méretarányaiban, magasba nyúló, karcsú, nyitott körtornácós tornyával a népi faépítéset gyöngyszeme (6. ábra).

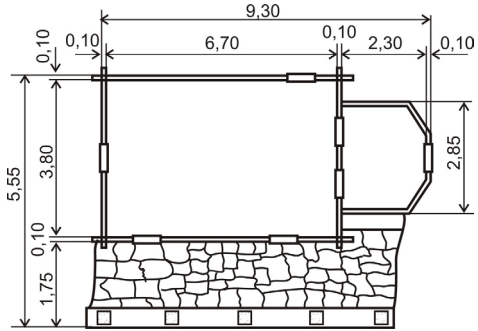


6. ábra. Az ortodox fatemplom

Alaprajza (7. ábra) az ortodox fatemplomtípusok Virgil Salvanu által meghatározott négy alaptípusának egyike [7]. (8. ábra).



7. ábra. A fatemplom típusbesorolása (Virgil Salvanu szerint)



8. ábra. Az ortodox fatemplom alaprajza

A görög katolikus fatemplom az Erdélyről 1769-ben készült első katonai felmérés térképén fellelhető. Hodor Károly erre az évre datálja a templom születését [8]. Építéskor a ma is használatban lévő ortodox temető területén működött, utólag szántalpakra téve vontatták mai helyére.

A templom oldaltornácós, bejárati előtér nélküli. A téglalap alakú hajót az ötoldalú

záródású szentélytől elválasztó fal határolja le. A téglalap alakú hajó dongaboltozatú, ami a tér növelésének hatását kelti. A torony ácsolási technikája megegyezik az átlag fatemplomok ácsolási technikájával. A toronysisak nyolc lapú gúla, a népi faépítéssel különlegessége. A körtornác méreteiben nem haladja meg a torony négy oldala által behatárolt méretet, hozzásimul a torony falához. Ezzel különbözik a kalotaszegi templomtornyok nyitott körtornácától. Az épület talpgerendákon nyugszik. A falakat alkotó gerendák sarokkötései csipkézett faragással végződnek. A tornáctartó oszlopok a népi fafaragászat díszítőelemeit tartalmazzák. Az oszlopok könyökfákkal vannak megerősítve, amelyek fecskefarkú kötésekkel csatlakoznak a koszorúgerendákhoz. Az épület elemeinek rögzítése kizárólag faszegekkel történik. A templomot feljegyzés szerint csak a XX. század elején, 1902-ben javították. Az egykor görög katolikus templom ma az ortodox egyház tulajdonát képezi.

A reformáció után, közel kétszáz éven át a katolikus vallás Kiden is háttérbe szorult. Csak 1766-ban indult újra a szervezkedés, amikor a Ferenc-rendi szerzetesek egyik képviselője Kiden is elkezdte tevékenységét. Ezt a visszatérítési folyamatot az ellenreformáció szellemisége segítette. Minden vallásgyakorlás feltétele a templom. A katolikusok 1766-ban templomot építenek, paplakkal együtt. A templom csaknem hatvan éven át megfelelt az eklézsia szükségleteinek, a hívek számának, de az eltelt időszakban a hívek száma egyre nőtt, meghaladva a százat. Egy nagyobb befogadóképességű templom építése egyre sürgetőbbé vált.

1824-ben az előző templom helyére a ma is használatban lévő templomot építik (9. ábra). Kide anyaegyháza lett a vidék 53 településén élő katolikusainak [8]. Bádok, Csomafája és Borsa is filiái lettek a kidei anyaegyháznak. Az 53 filia katolikus híveinek száma ekkor 379 lélek [8].



9. ábra. *A katolikus templom*

A reformációt követő évtizedekben az unitárius egyház is jelen van Kiden, olyannyira, hogy a reformátusok templomuk átadására kényszerülnek. 1595-ben az egész falú az unitárius vallás követője [8]. Változnak Erdély fejedelmei, aminek következménye az, hogy az egyházvezető szerepét hol az egyik, hol a másik vallás gyakorolja. A nagy fejedelem, Bethlen Gábor idején újra a reformátusok kerülnek túlsúlyba. Visszaszerzik az unitáriusoktól templomukat, és majd száz év múlva, 1728-ban az akkorra meggyengült unitáriusoktól harangjukat is visszaveszik.



10. ábra. *Az unitárius templom*

Az unitárius eklézsia csak 1750-ben építi kis fatemplomát. „Ezen kis fatemplom 1797 táján sorvadozó állapotban lévén... a most fenn-álló szép kis kőtemplomot cseréppel fedve” felépítik új templomukat a hívek és Szentiványi Sámuel királyi táblabíró, e táj pártfogója adományából [8]. (10. ábra).

Kide lakossága ma is egyre csökken. Félő, hogy ha ez így folytatódik, nem lesz ki az omladozó templomokat ismét használatba állítsa.

3. A kidei református templom toronyórája

A XVII. század végén, de különösen a XIX. század első harmadától a toronyóra nemcsak városi templomok kiváltsága, mind több vidéki-falusi templomba is szerelnek toronyórát, különösen a módosabb egyházközségek. Ez annak köszönhető, hogy az óragyártó műhelyek (Budapest, Nagyvárad, Segesvár, Nagyszében) egyre változatosabb felépítésű órakinálattal jelennek meg a piacon. A toronyóra az anyagi jólét, az igényesség jelképévé válik. De akkor még nem volt olcsó befektetés egy toronyóra, hiszen 15–20 000 kg búza árának megfelelő pénzüsszegbe került. Ennyi búza egy kisebb település évi kenyérszükségletét fedezte.

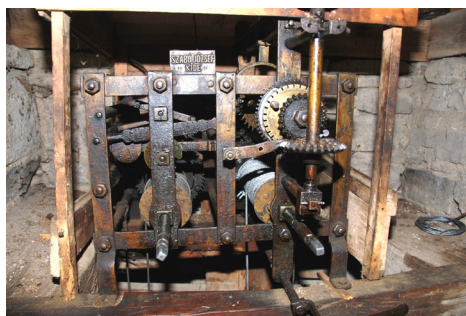
A Borsa völgyi települések, Kidét is beleértve, a XIX. század közepétől gazdaságilag megerősödnek. Mezőgazdasági termékeiket a közeli nagyváros, Kolozsvár piacain értékesítik, mesterembereik ismertek és elismertek Erdély-szerte. Egy olyan központ, mint a közeli Boncida, példaként szerepelt mind gazdasági, mind társadalmi vagy kulturális téren. Abban az időben Boncida valamelyest a fejlődés irányát is megszabta.

1891-ben Kide református egyházközsége nagy templomjavítás, toronymagasítás munkálatainak befejező szakaszát próbálja anyagiakkal, munkaerővel fedezni. Az új templomtornyó nagy kihívás egy toronyóra

felszerelésére. Megemlítjük, hogy a közeli Borsán 1890-től már működött egy toronyóra, amit gr. Bánffy Dánielné ajándékozott a településnek. Az órát az ismert budapesti Mayer Károly óragyárában gyártották.

A kidei református hívek, miután templomuk javítását befejezték, gyűjtési akcióba kezdtek egy toronyóra árának előteremtéséért. Bált szerveztek, amelynek bevételét a toronyóra árába tették. Kukoricát ültettek a település tulajdonát képező földekbe, a termést értékesítették, a bevétel szintén a toronyóra megvásárolásához szánt összeget gyarapította. És végre 1896 áprilisára összegyűlt az óra ára, a 600 Ft.

Ekkor már ismertté vált a környéken egy gépész munkássága, aki feltehetően gr. Bánffy Ernő bonchidai műhelyében dolgozott, és bizonyára javítgatta, igazítgatta az 1890-ben Borsán felszerelt Mayer-toronyórát. Ő, Szabó József vállalta a kidei torony új lakójának, a toronyórának elkészítését, felszerelését. Meg is kötik a szerződést a kideiek Szabó Józseffel. 1896. április elsején megkezdí máig tartó szolgálatát a kidei toronyóra, fáradhatatlanul mutatva az idő könyörtelen múlását. Harangkondítással jelez minden elmúlt órát (11. ábra).



11. ábra. A református templom toronyórája

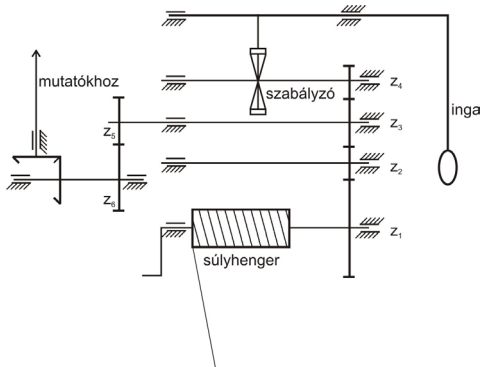
Szabó József a kidei toronyóra sikeres átadása után több órának legyártását is elvállalja. Például miután Borsán 1907-ben egy pusztító tűzvész a templomot is érinti, a Mayer-féle toronyóra a harangokkal együtt,

a tűz martalékvá válik. Szabó József kap megrendelést egy új toronyóra elkészítésére, amit 1909-ben fel is szerel a borsai református templom új tornyába. A toronyóra ma is megvan, működésen kívüli állapotban.

Ördögkeresztúr sem akar lemaradni az órástítás mozgalomból, Szabó József ide is készít egy toronyórát. Ez az óra is létezik a mai napig, de használhatatlan állapotban.

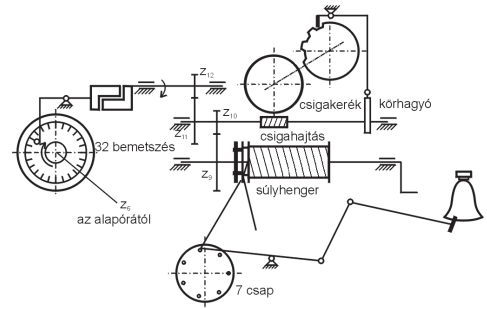
Szabó József további tevékenysége, életpályája a további kutatások tárgyát kell képezze, hiszen egyike volt azoknak, akik Erdélyben megteremtettek egy új, magas műszaki színvonalat képviselő iparágat, a toronyóragyártást.

Szabó József óraszerkezetei megalkotásában, tökéletesítésében számos újítást, új műszaki megoldást alkalmazott. Bevezette az óraingacsapos tárcsaszabályzót az erdélyi óragyártásba. Ezelőtt a Clements-típusú horgonyszabályzót alkalmazták az óraművek járásának szabályozására. Az óraszerkezetek egyszerűsítését célozza azzal, hogy bevezeti a csigahajtást, ami technológiai előnyökkel is járt. A csiga-csigakerék lehetővé tette számára, hogy viszonylag egyszerűen változtathatta meg a hajtások síkbeli elhelyezését, ami az óra méreteit is csökkentette.



12. ábra. Az alapóra kinematikai rajza

A kidei toronyóra működési elve az alábbi, egyszerűsített kinematikai rajzokon figyelhető meg (12. és 13. ábra).



13. ábra. Az ütésekkel jelző modul kinematikai rajza

Az óraszerkezet két funkcionális modulból tevődik össze, az alapóra modulból és az egész órát jelző modulból. Az alapóra minden egyes órában indítja az óráütés modulját, amelynek saját súlyrendszere van, és az aktuális órának megfelelő számú harangkondítással jelzi az aktuális órát.

4. Kide harangjai

Erdélyben nem ritka a különböző egyházak együttélése ugyanazon településen belül. Ilyen Kide is. Az évszázadok folyamán négy vallás vert gyökeret itt. Régi, a XII. században épült templomukat a katolikusok, az unitáriusok és a reformátusok használták, annak függvényében, hogy éppen melyik vallás hívei voltak többségben. Érthető, hiszen nem gyakorolható vallás templom nélkül, és nem teljes a templom harang nélkül. A harang szakrális kelléke minden keresztény vallásnak. Épültek is a templomok, minden vallás a maga igénye és lehetősége szerint építi istenházát. Erről így ír a XIX. század harmincas éveiben Hodor Károly (578–581.): „Bármely kevés lakosokat, főként nem nemeseket számláljon is ezen helység, elég volt arra hogy négy bévett hitvallást fogadjon keblére. Vannak tudniillik a Görög egyesült

hitűeken kívül rom. catholicusok, ev. reformátusok, s egység hívők. Mindegyik felekezetnek külön szetegyháza s helybéli papja van” [8]. Sajnos Kidén az évszázadok folyamán az egyre fogyó lélekszámú eklézsiák a templomok használatában is változásokat idéztek elő. Pap, lelkész nélkül maradt a katolikus, az unitárius, de még az ortodox eklézsia is. A nagy áldozatok árán épített templomok és azok harangjai egyre hallgatagabbá válnak.

Tekintsük át a harangok rövid történetét. Mind a négy templomnak két-két harangja van. A nyolc harang, amely az évszázadok folyamán sok dicsőséges és szomorú év örömet és gyászat zengte, ma talán az újabb feltámadást várja.

A település legrégebb, 1560-ban öntött harangja a református egyház tulajdona. Lengyel harangöntő munkája, amit ferences szerzetesek hoztak Kidébe (14. ábra).

Tipikus német harangbordájú, jellegzetessége, hogy legnagyobb átmérője és legnagyobb magassága megközelítőleg egyenlő méretű. A harang ütője is eredeti, kovácsoltvas, bőrrel felfüggesztve. Koronája kovácsoltvas pántokkal rögzítődik a hagyományos fa lengőjáromhoz.



14. ábra. A középkori lengyel harang

A középkori harang társa, a nagyharang sokkal fiatalabb az előbbinél. 1922-ben öntötték Nagyszebenben, Schied öntőmester műhelyében. Szép díszítésű, német harangborda-típus (15. ábra).



15. ábra. A református nagyharang

Említésre méltó még az unitáriusok kis harangja, amelyet 1750-ben öntöttek. Feliratozása Soli Deo Gloria (Az egy Isten dicsőségére). Volt az unitáriusoknak egy másik régi harangjuk is, amelyet 1728-ban a reformátusok vesznek vissza, egykor a régi templomban szolgáltatta református híveit. Talán ez az a harang, amelyet az első világháborúba hadi célokra lefoglaltak, felhasználtak. A konfliktusos harang másik két haragnak adott helyet. Az unitáriusok 1750-ben, a katolikusok 1922-ben öntették hiánypótló harangjaikat, a ma is használatban lévő két harangot.

A harangok témájának összegzéseként a hat, ma is meglévő harang közül a bemutatott három harang az, ami technikátörténeti értéket képvisel. A másik három XX. századi termék.

A harangok feliratozását, fontosabb jellemző méreteit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. Kide templomainak harangjai

Sor-szám	Egyház	Harang	Harangfelirat	D _{max}	H _{max}	H _{ferde}	H _{korona}	D _{váll}	D _{belső}
1.	Református	Nagyharang	REF. EGYHÁZNAK AJÁNDÉK- KOZTA Baca István és neje Török Veronika. Kide 1922 Schied 1922 N. Szeben	475	365	430	60 tárca	-	-
2.		Legyelharang	FELIP KONWARZ WMIEZTIE WISSKOWIE 1560	420	420	385	70 korona	-	-
3.	Katolikus	Nagyharang	Fabrica de clopote Oituz Gh. Dumitrescu Bucuresti	620	600	530	100 korona	-	490
4.		Kis-harang	Öntette a kidei Rom. Kath. Egy- házköztség 1934	450	430	400	tárças	230	350
5.	Unitárius	Nagyharang	Felirat nélküli primitív öntvény	425	380	415	70	-	-
6.		Kis-harang	A kidei Unitariae edilia öntette 1750 Soli deo gloria	320	310	275	60	-	-

Megjegyzés: a) a méretek milliméterben vannak megadva

b) az ortodox fatemplomnak két harangja van, ezek felmérése a 2012-es terepmunka alkalmával nem volt lehetséges.

5. Következtetések

Egy település több évszázados története több nézőpontból is tanulmányozható. A békés, építő évtizedek történetét tárgyilagosan a technikatörténet tükrözi. Templomépítés, harangrendelés, toronyóra-felszerelés vagy a hely, jellegzetes mestersegek tanulmányozása és bemutatása új adatokkal gazdagítja a történelmi múltról alkotott képet.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Műszaki Tudományok Szakosztálya a 2012-es technikatörténeti kutatásait Kidére összpontosította, lehetőséget teremtve ezzel a település technikatörténeti múltjának tanulmányozására. A helyszíni felmérések, az egyházi levéltárak iratcsomóinak tanulmányozása számos új, a település történetére vonatkozó adattal gazdagította az eddigi ismereteket.

A kutatások súlypontja a református templom építésének körülményeire, a harangok és a toronyóra történetére helyeződött. Jelen dolgozatban a kidei négy vallásfelekezetet mutatják be a szerzők, a templomtornyok lakóit, a harangokat és a refor-

mátusok által szereltetett, több mint százéves toronyórát.

A dolgozat technikatörténeti jellegű, de a történelem, a művészettörténet, a helyi kultúrtörténet mozzanatai is megtalálhatók elemeikben, de csak abban a mértékben, amennyiben a témát változatosabbá, olvasmányosabbá teszik.

Jelen dolgozat tematikájával hiánypótló. A kidei harangokkal, a toronyórával kapcsolatos kutatási eredmények első ízben kerülnek közlésre, ezzel bővítve a település történetére vonatkozó ismereteket.

A kutatások tovább folytatódnak. A cél tisztázni többek között a középkori harang életútját Lengyelországból Kidére, tisztázni Szabó József óragyártó szakmai pályáját, felderíteni az általa gyártott óraműveket. És végül a kutatások eredményeit az EME által támogatott Tudomány és Technikatörténeti Füzetek című kiadványsorozatban közzé tenni, ezzel gazdagítva a település történetének irodalmát.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik ki dr. Borbély Katalinnak a tanulmányban fel-

használt fényképekért. Ezúton köszönjük az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárának a korlátlan dokumentálódási lehetőséget.

Szakirodalmi hivatkozások

- [1] Várkonyi, Á.: *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei*. In: *Erdély története. II.* Szerk. Makkai László, Szász Zoltán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 784–971.
- [2] Lestyán, F.: *Megszentelt kövek. II.* Glória Kiadó, Kolozsvár, 1996. 206.
- [3] Debreczeni, L.: *Vázlatkönyvei*. Darkó-Debreczeni Gyűjtemény az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, Kolozsvár. 1929.167, 168.
- [4] Entz, G.: *Erdély építészete a 11–13. században*. Az EME kiadása, Kolozsvár, 1994. 32, 44, 56.
- [5] Debreczeni, L.: *A mi művészetünk*. In: *Toronyvigyázó. Debreczeni László műhelye*. Szerkesztette Sas Péter. Mundus Egyetemi Kiadó, Budapest, 2005. 41–418.
- [6] *A Kidei Református Egyház levéltárának presbiteri jegyzőkönyvei*.
- [7] Salvanu, V.: *A román fatemplomok stílusáról*. In: *Korunk Évkönyv 1979*. Kolozsvár-Napoca, 1978. 255–262.
- [8] Hodor, K.: *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése*. Kolozsvár, 1837. 847, 847, 888, 883, 883, 578–581.